

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TARİH ENSTİTÜSÜ
DERGİSİ

EDEBİYAT FAKÜLTESİ BASIMEVİ
İSTANBUL 1994

BULGAR HAKANLAR LİSTESİ

Ali Ahmetbeyoğlu

Gök-Türk Devleti'nin 630 yılında birliğini kaybetmesi üzerine, çoğunluğunu On-Oğurlar'ın teşkil ettiği değişik Türk kütlelerini bir bayrak altında toplayan Kurt, Kafkasların kuzeyi ve Azak Denizi havâlisinde Büyük Bulgaria Devleti'ni kurdu. Ancak kurucusunun 665'de ölümünü müteakib, Hazarlar'ın baskısı neticesinde devlet dağıldı. Kurt'un beş oğlundan biri olan Esperikh ise, kendisine bağlı kütlelerle Tuna'ya yönelerek Dobruca'nın güney taraflarında Tuna Bulgar Devletini oluşturdu (679). Kurulan bu yeni Bulgar Devleti, Bizans tarafından 681 tarihli bir anlaşma ile de resmen tanındı.

İşte bu Bulgar Türkleri'ne âit elde mevcut vesikaların en eski tarihli olan ve «Hakanlar Listesi» diye tanınan kronolojik kitâbe, bir sütun üzerine Grekçe olarak yazılmış olup, 14 satırdan ibarettir¹. Yazılış şekli bakımından Madara Kitâbelerine benziyorsa da, muhtevâ bakımından diğer Bulgar yazıtlarından tamamen farklılık göstermektedir². Ne zaman ve kimin tarafından yazıldığı tam olarak bilinmemekle birlikte, belgenin en son tarihinin 765 yılına tekâbül etmesinden dolayı, 765-766 yıllarında meydana getirildiği tahmin edilmektedir³.

1 İbrahim Kafesoğlu, *Bulgarların Kökeni*, Ankara 1985, s. 12.

2 Bk. O. Pritsak, *Die Bulgarische Fürstenliste*, Wiesbaden 1955, s. 14; Ayrıca bk. V. Besevliev, *Protobulgarischen Inschriften*, Berlin 1963, s. 308.

3 İ. Kafesoğlu, *gös. yer.* «Hakanlar Listesi»nin; listede adı geçen hanların ölümülerinden sonra yerine geçen hakan veya bir heyet, Esperikh'den öncekilerin ise bizzat onun tarafından yazıldığı iddia edilmiştir. Bunun yanında daha geç devirlerde Türklüklerini kaybederek Slavlaşmaya başlayan ve Hıristiyanlığı kabul eden Bulgarların ilk defa Çar unvanını taşıyan hükümdarları Simeon (893-927) zamanında Hıristiyan edebiyatına girdiği ileri sürülmüştür (O. Pritsak, *ayn. esr.* s. 13; V. Besevliev, *ayn. esr.* s. 308 vd.).

«Hakanlar Listesi» ortaçağ Grekçesi ile yazılmış olmasına rağmen, sonradan eski Slavca'ya tercüme edilmiş, günümüze ise bu haliyle intikal etmiştir⁴. Bu Slavca metin Rusya'da Ellinskiy Letopisets isimli el yazmaları kodeksinde yer almaktadır⁵. Yazmanın üç nüshası mevcut olup, ilki XV. yüzyıl, ikincisi XVI. yüzyılın başları, üçüncüsü ise yine XVI. yüzyılda istinsah edilmiştir. İlk iki nüsha Moskova Tarih Müzesi'nde, üçüncü nüsha ise Leningrad Halk Kitablığı'nda bulunmaktadır⁶. Slavca metin ilk defa A. Papov tarafından neşr edilmiştir. Bunu tâkiben birçok ilim adamınca derc edilerek üzerinde çalışmalar yapılmıştır⁷.

«Hakanlar Listesi» iki bölüme ayrılarak incelenebilir. İlk kısımda Bulgar Türkleri'nin ataları olarak kabul edilen şahıslar (Avitokhol, İrnik, Gostun, Kurt, Vezmer) hakkında rivâyete dayanan malûmat vardır. İkinci kısımda ise, kurucu Esperikh'den Umor'a kadar hüküm süren Tuna Bulgar Hanları'na dâir bilgilere yer verilmiştir⁸. «Hakanlar Listesi»nde hükümdar adlarının hemen yanına, mensub oldukları soy, hakimiyet süreleri, tahta çıkış tarihleri Türk Batı Bulgar lehçesinin özellikleri içerisinde kayd edilmiştir⁹. Ayrıca hanların tahta çıkış yılları ve ayları da 12 Hayvanlı Türk Takvimine göre gösterilmiştir¹⁰.

Bugünkü mevcut haliyle «Hakanlar Listesi»nde kayıtlı bilgiler şöyledir :

1. Avitokhol¹¹ : Hakimiyet süresi, 300 yıl; soyu, Dulo¹² ; hükümlüğe başlangıcı, Dilom-tvirem¹³.

4 O. Pritsak, *ayn. esr.* s. 15; T. Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, Ankara 1987, s. 12.

5 Pr. Mikkola (terc. Zakir Kadiri), «Tuna Bulgarlarının Kronolojisi I», *Türk Yurdu* Sayı 27-28, İstanbul 1930, s. 7.

6 O. Pritsak, *ayn. esr.* s. 15.

7 Bk. Pr. Mikkola, *ayn. esr.* s. 7 vd.; ayrıca bk. Pritsak, *ayn. esr.* s. 15-16

8 Tafsilen bk. O. Pritsak, *ayn. esr.* s. 42-47.

9 Bk. O. Pritsak, *ayn. esr.* s. 15; V. Besevliev, *ayn. esr.* s. 311; J. Bensing, *Philologiae Turcicae Fundamenta*, I, 1959, s. 688 vd.

10 O. Pritsak, *ayn. esr.* s. 24; İ. Kafesoğlu, *ayn. esr.* s. 12.

11 Bulgarların büyük cediti olarak görülen Avitokhol'un tarihi şahsiyeti tam olarak bilinmemektedir. Umumiyetle M.S. 153-154 yıllarında Kuzey Hiungnu-larının batıya doğru göçüyle irtibatlandırılmakta ve Moğol Sien-pi'lerin hücumu sonucu batı istikametine hareket eden Kuzey Hunları hükümdarı olduğu

2. İrnik : 150 yıl; soyu, Dulo; hükümlanlığa başlangıcı, Dilom-tvirem¹⁴.
3. Gostun : 2 yıl; soyu, Ermi¹⁵; hükümlanlığa başlangıcı, Dox. s.-tvirem¹⁶.
4. Kurt : 60 yıl; soyu, Dulo; hükümlanlığa başlangıcı, Şegur-veçem¹⁷.
5. Vezmer : 3 yıl; soyu, Dulo; hükümlanlığa başlangıcı, Şegur-veçem¹⁸.

tahmin edilmektedir. (bk. O. Pritsak, *ayn. esr.* s. 24; Ayrıca bk. F. Altheim, *Geschichte Der Hunnen*, Berlin 1959, s. 20 vd.; V. Besevliev, *ayn. esr.* s. 316).

12 Dulo sülâlesi Asya Hun Hükümdarı Mo-tun (M.Ö. 209-174)'dan itibaren Hun Tanhularını yetiştiren Tu-ku âilesiyle aynıdır. Bu sebeble Bulgar Hanları Asya Hun Tanhuları ile aynı köke bağlanır (bk. Pritsak, *ayn. esr.* s. 62-64; İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1984, s. 190-191).

13 Avitokhol'un yılan yılının 9. ayında tahta çıkıp, 300 yıl hükmetmesi efsanevi bilgilere dayandığından dolayı mümkün görülmemektedir (L. Bazin, *Les Calendriers Turc Anciens et Médiévaux*, Lille 1974, s. 661).

14 İrnik, irnek, Ernak şeklinde olan bu Türkçe isim «küçük-er» manasına gelmektedir (bk. Ali Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahu Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1990, s. 47).

İrnik, Avrupa Hun hükümdarı Attila'nın en küçük oğludur. Babasının ve diğer kardeşleri İlek ile Dengizik'in ölümünden, devletin dağılmasından sonra, kendisine bağlı kütlerle kuzey-batı karadeniz sahillerine çekilerek, orada karşılaştığı diğer Türk kütleri ile birleşip varlıklarını muhafaza etmişlerdir. Bunlar daha sonraki Türk Bulgarların menşini oluşturmuşlardır (Tafsilen bk. Pritsak, *ayn. esr.* s. 36; F. Altheim, *ayn. esr.* s. 337 vd.; İ. Kafesoğlu, *Bulgarların Kökeni*, s. 2-3; Bazin, *ayn. esr.* s. 661, 680; Besevliev, *ayn. esr.* s. 317).

15 Ermi, devletin esas hâkim hanedanı Dulo'ya evlenme yolu ile bağlanan ve hanım tarafından akrabalık vasıtasıyla oluşan soydur O. Pritsak, *ayn. esr.* s. 38).

16 Domuz yılının 9. ayında başa geçen Gostun vali olarak 2 yıl hüküm sürmüştür. Hakkında fazla malumat yoktur (Pr. Mikkola, «Tuna Bulgarlarının Kronolojisi III», *Türk Yurdu*, Sayı, 30, Haziran 1930, s. 8; L. Bazin, *ayn. esr.* s. 661; V. Besevliev, *ayn. esr.* s. 317).

17 Bizans kaynaklarında Kobratos, Kuvratos şekillerinde geçen kelimenin Türkçe aslı Kourt, Kobrat, Kurt'dur. Kelime olarak «toplamak» demektir. Devlet söz konusu olduğunda «dağılan halkı, devleti bir araya getiren» manasına gelir. Nitekim 635 yılında dağınık Türk kuvvetlerini etrafında toplayarak Kafkasların kuzeyi ve Azak Denizi havalisinde Büyük Bulgaria Devleti'ni kurmuştur (tafsilen bk. O. Pritsak *ayn. esr.* s. 36 vd., 76; V. Besevliev, *ayn. esr.* s. 318; L. Bazin *ayn. esr.* s. 661, 669-673; Ayrıca bk. İ. Kafesoğlu, *Bulgarların Kökeni*, s. 12-13).

18 L. Bazin, Vezmer'in esas Bezmer olması gerektiğini, çünkü Slavcada V harfinin B ile yazıldığından dolayı bu şekilde okunması gerektiğini söylemiştir

Bu beş han Tuna'dan öte tarafta 515 yıl hüküm sürmüştür. Sonra Esperikh Han gelir, Tuna'nın diğer tarafında hüküm sürer ve günümüze kadar uzanır¹⁹.

6. Esperikh : 61 yıl; soyu, Dulo; hükümranlığa başlangıcı, Vereni-alem²⁰.
7. Tervel : 21 yıl; soyu, Dulo; hükümranlığa başlangıcı, Tekuçitem²¹.
8. Tvirem : 28 yıl; soyu, Dulo; hükümranlığa başlangıcı, Dvanşekhtem²².

(*ayn. esr. s. 668*). Bizans kaynaklarında görülmeyen Bezmer ismi «yorulmayan» manasına gelmektedir. Öküz yılının 3. ayında hâkim olmağa başladığı kaydedilen Bezmer, bir han olarak değil bey olarak hüküm sürmüştür. Kurt'un 5 oğlundan biri olan ve Bizans kaynaklarında geçen Bayan (güçlü) ile aynı şahıs olduğu iddia edilmişse de bu kesin değildir (bk. L. Bazin, *ayn. esr. s. 661, 669 vd.*; Ayrıca bk. O. Pritsak, *ayn. esr. s. 76*; V. Besevliev, *gös. yer.*).

19 Bk. Pritsak, *gös. yer.*; Bazin, *ayn. esr. s. 661*. Pr Mikkola ve T. Tekin, bu kısmın okunuşunu «Bu beş hanTuna'nın öbür tarafında kazanmış başlarla hüküm sürdüler ve sonra İesperih Han Tuna'nın bu tarafına geldi ve işte hâlâ (hüküm sürüyor).» diye yayınlamışlardır (bk. Pr. Mikkola, «Tuna Bulgarlarının Kronolojisi I», s. 13; T. Tekin, *ayn. esr. s. 13*).

Besevliev ise Mikkola'ya dayanarak Bulgarların Avarların emriyle tâbiyetlerini bildirmek için saçlarını kestikleri görüşünü bildirir (bk. V. Besevliev, *ayn. eser. s. 320*).

20 Asparukh, Asparuh, Esperuh, Esberuh, Esperî şekillerinde görülen isim «delice doğan» manasına gelmektedir. Ejder yılının 11. ayında tahta çıktığı kaydedilen Esperikh, babası Kurt'un 665 yılında ölümünü müteakip hakimiyeti altındaki Bulgarlar ile Tuna ağzına kadar ilerliyerek, Bizansla yapılan mücadeleler neticesinde Dobruca'ya girip Tuna Bulgar Devleti'ni kurmuştur. 681 yılında Bizans İmparatoru IV. Kostantinos (668-685) ile yaptığı anlaşma neticesinde de, devletini resmen tanıtmıştır (bk. Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, Berlin 1958, s. 75-76; O. Pritsak, *ayn. esr. s. 51*; Bazin, *ayn. esr. s. 656-59, 661, 663, 667, 683-87, 699*; Ayrıca bk. İ. Kafesoğlu, *Bulgarların Kökeni*, s. 20 vd.)

21 Bizans kaynaklarında: Terbelis, Latin kaynaklarında: Terebellus, Slavca'da: Terebelus şeklinde geçer. Türkçe: Teregil, Travel, Tervel, Tera, Tere= direnmek, karşı koymak, gil=emir şekli. Tere-gil= Tervel= diren, karşı koy demektir. Tervel babasının ölümü üzerine bir koyun yılı olan 702 senesinin 7. ayında Han olmuştur (bk. Bazin, *ayn. esr. s. 661, 664 vd., 687 vd., 699*; ayrıca bk. Ali Ahmetbeyoğlu, «Tervel Han (702-718)», *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 563-68).

22 Tvirem, tiviram, tokhrim = 9 uncu manasına gelmektedir. Âilenin dokuzuncu çocuğu olduğundan dolayı böyle adlandırılmış olabilir. Nitekim Türkler sıra sayılarını şahıs ismi olarak kullanmışlardır. Tvirem, at yılının 8. ayında (718), tahta çıkmıştır (bk. L. Bazin, *ayn. esr. s. 661, 666 vd., 694 vd., 698-699*).

9. Sevar : 15 yıl; soyu, Dulo; hükümlanlığa başlangıcı, Tox-altem²³.
10. Kormisos : 17 yıl; soyu, Vokil; hükümlanlığa başlangıcı, Şegur-tvirem.

Bu hükümdar Dulo yani Vikhtun²⁴ soyunu deęiştirdi²⁵.

11. Vinax : 7 yıl; soyu, Ukil; hükümlanlığa başlangıcı, Şegur-alem²⁶.
12. Teleç : 3 yıl; soyu, Ugain; hükümlanlığa başlangıcı, Somar-altem²⁷.
13. Umor : 40 gün; soyu, Ukil; hükümlanlığa başlangıcı, Dilom-tutam²⁸.

23 Bizans kaynaklarında adına rastlanılmayan Sevar, Tervel'in ölümü üzerine 721 yılında yani tavuk yılının 6. ayında tahta çıkmıştır (bk. L. Bazin, *ayn. esr.* s. 661, 689, 693, 700).

24 Vikhtun Asya Hun İmparatoru Mo-tun'un Türkçesidir. Vikhtun Bek-tun=Beg-tun: Bey-soyu manasına gelmektedir (tafsilen bk. F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, IV, s. 20-24).

25 Kormişos, Bizans kaynaklarında Kommesios olarak geçer. Kormiş, Kormiş, Kormişos «korunan, korunmuş» manasına gelir. Öküz yılının 9. ayına tekabül eden 737 senesi içerisinde tahta çıkan Kormişos, kuruluşundan beri devlete hakim olan Dulo soyunu değiştirmiştir. Bundan sonra listedeki son han olan Umor'a kadar, devlete hakim olacak olan Vokil (Ukil, Ugain) soyunu tesis etmiştir. Bu soy, Dulo hanedanı mensublarının dışarıdan evlenmeleri hasebiyle kurulan akrabalıklar neticesinde ortaya çıkmıştır. Bir nevi ihtilal sayılabilecek bir hareketle başa geçen Kormişos, 754 yılında Bizanslılara mağlub olduğu savaştan sonra tahtını kayb etmiştir. Bir Bizans kaynağına göre ise mağlubiyetten bir sene sonra da öldürülmüştür (Pritsak, *ayn. esr.* s. 47 vd., 76; L. Bazin, *ayn. esr.* s. 661, 670, 693, 698-700).

26 Vinax (Binax), sığır yılının 11. ayı (754)'nda tahta çıkmıştır. Bizans kaynaklarında kendisiyle alakalı kayıt yoktur. Türkçe'de Vinax-Vinekh-Binekh=binici, süvari manasına gelmektedir (L. Bazin, *ayn. esr.* s. 661, 671, 690, 700).

27 Teleç, Bizans kayıtlarında Teletzes olarak geçmektedir. Fare (sığan) yılının 6. ayı yani 760 yılında tahta çıkmıştır. Türkçe Teleç, Teleş'dir. Manası tam olarak bilinmiyorsa da, Çuvaş lehçesindeki Teleç kelimesi ile alakası olabilir. Bu da «esas, asıl, asli» manalarına gelmektedir. Belkide Türkçe Tölis, Töles boy adı ile aynı kelimedir (bk. L. Bazin, *ayn. esr.* s. 661, 697, 190-92, 700).

28 Yılan yılının 4. ayı (765)'nda başa geçen ve 40 gün hüküm süren Umor, Bizans kaynaklarında Dumaros şeklinde kayıtlıdır. Türkçe Umar= Umor'dur ve ümid etmek, ummak anlamındadır. L. Bazin Umor kelimesinin Farsca'daki ümid kelimesi ile aynı olduğunu söylemiştir (bk. L. Bazin, *ayn. esr.* s. 661, 692, 700; Ayrıca bk. İ. Kafesoğlu, *Bulgarların Kökeni*, s. 20 n. 43).

«Hakanlar Listesi»nde 12 Hayvanlı Türk takvimine göre verilen yıl ve ay adlarını tablo halinde şöyle gösterebiliriz :

Yıl Adları :

TAKVİMDE GEÇEN HAYVANLARIN BUGÜNKÜ ADLARI	BULGARCA ADI	BULGAR ÖNCESİ DURUMU	ESKİ TÜRKÇE KARŞILIĞI	12 DEVRELİ UYGUR TAKVİMİNDEKİ ADI
Yılan	Dilom Jiläm	Cılan	Yılan	Yılan
Domuz	Doxäs Dokhs	Togus	Domuz	Tonguz
Sığır	Sigär Şegur	Sigir	Sığır Öküz	Ud
Ejderha	Värän Vereni	Ävrän	Ävrän Evren	Lu
Koyun	Täkü Tekü	Täkägü	Taka (v) «Kuç, tele»	Koy
At	Juan Dvan	Yuan Yun (t)	Yunt	Yunt Yund
Tavuk	Töx	Taguk	Takigu taguk	Taguk
Sıçan	Somär ²⁹	Somur	Samur	Sicgan

29 Bk. L. Bazin, *Les Calendriers Turc Anciens et Médiévaux*, s. 698; O. Turan, *ayn. esr.* s. 25. Ayrıca kelimelerin farklı okunuşları konusunda tafsilen bk. Pr. Mikkola, «Tuna Bulgarlarının Kronolojisi I», Sayı. 27-28, s. 7-15; II, *Türk Yurdu*, Sayı. 29, Mayıs 1930, s. 22-29; III, Sayı 30, s. 5-13; O. Pritsak, *ayn. esr.* s. 25-76; T. Tekin, *ayn. esr.* s. 12-25.

Ay adları :

	ORİJİNAL ŞEKLİ	VOLGA BULGARLARI	TUNA BULGARLARI	ÇUVAŞLAR
Üçüncü	Üç-im	Veçim	Veçem	Visem Visim
Dördüncü	Tört-im	Tüetim Töwetim	Tuatom Tutom Toutom	Tivatim
Altıncı	Altı-m	Altım Altış	Altem	Ultim
Yedinci	Yeti-m	Çietim Çietiş	Çitem	Şiçem
Sekizinci	Sekiz-im	Sekir-em	Şekhtem	Sakirim
Dokuzuncu	Tokuz-im	Tohur-im	Tvirem	Tıhiria
Daha sonrası (Sonra gelen)	El-im	?	Alem ³⁰	Ülim

«Hakanlar Listesi» üzerinde yapılan çalışmalarda birçok şeyin farklı şekilde okunması, verilen hakimiyet sürelerindeki tutarsızlıklar, mevcut üç nüshanın bazı farklılıklar göstermesi, araştırmacılar, metnin Grekçe'den Slavca'ya hatalı ve eksik olarak aktarıldığı kanaatini uyandırmıştır³¹. Özellikle hanların tahtta kalış süresini gösteren rakamlar birtakım belirsizliklere sebep olmuştur. Meselâ, Bulgar Türklerinin cediti sayılan Avitokhol'un 300, İrnik'in 150 yıl hükmettiği kaydı hakikatten uzaktır. Belki de, kendilerinden asırlarca önce yaşamış olan bu şahıslara dair malûmatlar, âdetâ destanlaşarak nesilden nesile abartılı halde intikal etmiştir³². Bunun gibi Esperikh'in 61 yıl hüküm sürmüş

30 Bk. L. Bazin, *ayn. esr.* s. 667.

31 Bk. O. Pritsak, *ayn. esr.* s. 49; V. Besevliev, *ayn. esr.* s. 315.

32 Nitekim meşhur Türk kahramanı Alp Er Tunga, Firdevsi'nin *Şehnâme*'sinde Afrâsyâb olarak geçmekte ve 1000 yıl yaşadığından söz edilmektedir.

olarak gösterilmesini de ihtiyatla karşılamak mecburiyetindeyiz. Çünkü, babası Kurt'un 665 yılında ölümünden sonra, 679'da Tuna Bulgar Devleti'ni kurduğu ve 702'de öldüğü bilindiğine göre, ya istinsah ederken bir yanlışlık yapılmış, yahut bu süre Esperikh'in şehzâdeliği sırasında devlet idaresinde vazife aldığı devreyi de ihtiva etmiş olabilir. Aynı durumu, 702-718 yılları arasında tahtta kalan ve listede 21 sene hüküm sürdüğü söylenen Tervel Han için de göz önünde bulundurmalıyız. Bu sebebledir ki, «Hakanlar Listesi»ndeki kronolojik bilgiler devrin Bizans kaynakları ile mukayese edilerek kullanılacak olursa, şüphesiz bizleri daha sıhhatli neticelere götürecektir.

Fakat bütün bunlara rağmen «Hakanlar Listesi», Bulgar Türkleri'nin dil ve kronolojik tarihleri açısından oldukça kıymetli bir belgedir. Bunun yanında, hanların tahta çıkış tarihlerinin, eskiden beri birçok Türk Devleti tarafından bilinen, kullanılan 12 Hayvanlı Türk Takvimi ile ifade edilmesi de, Türk kültürünün her coğrafi mekân ve zamanda devamlılığına en güzel delildir. Ayrıca, hanların kendi soylarını ta Asya Hun Tanhuları Âilesine bağlamaları ise, Türk insanında -kurduğu devletin, ülkesinin adı ne olursa olsun- asırlardan beri var olan millet şuurunun açık bir ifadesi ve vesikasıdır.

Bunun yanında *Şehnâme*'de sırasıyla başa geçen bütün Türk hükümdarlarından da Afrâsyâb diye bahsedilmektedir.